

կայ, որովհետեւ *στειγχερός* տառադարձուած է թէ *στειγχερός* (1) եւ թէ *στειγχερός* (2) (Byzantinische Zeitschrift, անդ, էջ 401): Տես նաեւ Hübbschmann, Arm. Gr., էջ 331 եւ ծանոթ. 3:

Փիլիսոփայ:

27. Յունական *φιλοσοφία* փոխառութեան քով՝ համոզեալ եւ միւս *φιλοσοφία* որ գլխաւոր իսկ էր նոցա, Ոսկեբ. Մեկն. Պաւլ. Ա, էջ 330 «*բաբէք* *φιλοσοφία* լինիցի, այսինքն իմաստասէր, զգաստասէր, անդ, էջ 908, «*բիւր ստիքս ծախեսաց* *φιλοσοφία* երկայնքանութեամբ», Ոսկեբ., Մեկն. Մտթ. Ա, 10 եւ այլն, կայ նաեւ հնաւանդ ձեւ մը *Φιλοσοφία*՝ իր *φιλοσοφία*-ին (Եւսեբ., Բրոն. Ա, էջ 276) եւ *φιλοσοφία*-ին (Ոսկեբ., Մեկն. Պաւլ. Բ, էջ 621) ածանցներուն հետ. համոզեալ միայն «յորոց եւ յարգեանցն *φιλοσοφία* իսկ գլխաւորն շամաչէին»... զի եթէ *φιλοσοφία* նոցա այսպիսի աւրէնս դնէին, զի՛նչ եւս զայլոցն որ չէին *φιλοσοφία* ասիցեմք, Ոսկեբ., Մեկն. Պաւլ. Ա, էջ 330: Այս բառն ալ փոխառութիւն մըն է յունական *φιλόσοφος* էն՝ ասորերէն *ܦܝܠܝܫܘܬܐ* (*Παιδωδωδω*) բառին միջնորդութեամբ (Hübbschmann, Arm. Gr., էջ 317—318). հայ բառին է շրջումը արդիւնք է, Thumbի կարծիքով, ձայնաւորներու ներդաշնակութեան (Vokallassimilation) օրէնքին. տես օրինակներ *καλοπόδιον*, *καποπόδιον* *ποδαρχός* (տես վերը), *μελποδιά*, *μελπο* *μεσποδός* եւ *μελπο*, *εὐφόρβιον* (Byzantinische Zeitschrift, IX, էջ 394):

2. ԱՐՐՍՏԱՆԿՆԵՐ ՎԱՐՈՒՆՆԵՐ

ԱՌԱՍՊԵՆԱՔՆՆԱԿԱՆ

ԿՐԹԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԻԹ ԱՋԴԱԿՆԵՐ

Արեւէն եւ լուսնէն զատ աստղներու մէջէն նշանաւորագոյններն են Բազմաստեղք եւ Որիոն, այսինքն՝ Հայկն. *Πλειάδες*, որ Բազմաստղին յունական անունն է, շատ անգամ աղբիւրի մէջ կը դրուի յունական *πλειάδες* կամ *πέλειαι* բառին հետ, որ աղանի կը նշանակէ. վասն զի յունական առասպելը կը պատմէ, որ Բազմաստեղք նախնաբար աղջիկ էին, որոնք Որիոն որսորդէն հալածուելուն պատճառաւ,

Զեւսէն նախ աղաւնոյ, յետոյ աստղներու փոխուեցան: Ստուգաբանութիւնս այսօր շատերէն հաւանական կը համարուի, որուն հիմը ոչ թէ ինքնին բառին ներքին կազմութիւնն է, այլ գլխաւորաբար աղանիներու աւանդակէպը: Ոմանք անոր համար հաճ չէին մեկնութեանս, վասն զի այն կարծիքն ունէին թէ աւանդակէպը *πλειάδες* եւ *πέλειαι* բառերուն արտաքին նմանութենէն ծագած ըլլալու է, որ ի հարկէ հիմնովին սխալ է: Առասպելը իւր ամբողջ մանրամասնութեամբը մինչեւ Աստուրիա տարածուած է, ուր Բազմաստեղք երբեմն սպիտակ պապկայ եւ երբեմն ալ յայտնապէս աղանի կը նկատուին, զորոնք Որիոն որսորդը կը հալածէ: Գերմանական զոյց մըն ալ կայ, որուն համաձայն հացագործի մը կինը իր աղջիկներուն հետ պատժուելով ինքը հաւի եւ աղջիկներն ալ ձագերու կը փոխուին եւ կ'աքսորուին Բազմաստեղաց մէջ: Հայաստան աղանիներու հայեացքն անծանօթ է, բայց հոն ալ եօթը կին կամ կուսաններ կը նկատուին Բազմաստեղք, որոնց ամէնէն փայլունն ու կենդանականը Աստղիկի հետ կը նոյնացուի: Պայծառագոյնը Յունաց քով *Μαία* յաւերժահարսն է, որ եւ մայր կ'ըսուի Հերմեսի. իրօք ալ *μαία* շատ հաւանական է թէ մայր նշանակէ, ինչպէս շատ մը գիտնականներ ալ կը հաստատեն. այն՝ այս պարագային պիտի համապատասխանէ փոքր ասիական - հայտական *Ma* դիցուհւոյն, որ իր կարգին Աստղիկի հետ նոյն է: Սակայն որչափ կ'երեւայ Բազմաստեղք եւ Որիոն, որ ըստ բազմաթիւ առասպելներու հալածուող կոյսերէն մէկը փախցընելով՝ իրեն կնութեան կ'առնու, հնութեան մէջ դիցաբանականէն աւելի գործնական նշանակութիւն ունէին: Որիականի մէջ կը կարգանք, որ Որիսեւս հերոսը ընկերներով ծովու վրայ նաւարկած ժամանակ՝ ամբողջ գիշերը զեկին քով նստած Բազմաստեղք կը զննէր, որ կը նշանակէ թէ անոնք գիշերները ուղեցոյցի գեր կը կատարէին: Այս սովորութիւնը մինչեւ այսօր ալ կայ Հայաստանի մէջ: Խոտորջրոյ հասարակ ժողովրդեան գիշերուան ժամացոյցը կշիռն ու բազմաստեղք են, որուն արեւմուտքի հեռաւորութենէն սովորաբար ժամերն կ'որոշեն: Հաւանօրէն Բազմաստեղաց այս ծագումն է պատճառն որ բազմաստեղք Ամերիկայի եւ Ովկիանոսի աղբերու մեծամասնութեան քով տարւոյն գլխաւոր եղանակներուն իրր դատանիչ կը նկատուի: Ափրիկէի ոչ միայն հին Եգիպտոսի, այլ եւ ամբողջ անապատային մասին եւ անոր շրջակայ եր-

կիրներու մէջ մինչեւ այսօր Siriusի տարին կը տիրէ փոխանակ արեգական:

Նրկիր. Երկրիս իբրեւ երկնքի, արեւու կամ լուսնի ամուսնոյ վրայ վերը արդէն խօսեցանք. կը մնայ այժմ նկատել զայն իբրեւ Մայր դիցուհի: «Ամենահին ժամանակներու մարդկութեան համար, կը գրէ Baudissin¹, ամէն բանի ելակէտն զմեզ կրող երկիրն է, նաեւ երկնքը անկից յառաջ եկած կը կարծուի: Ըստ Հեսիոդոսի (Theog., 126ff.) երկիրը լոսնեքն եւ ծովէն յառաջ իրեն հաւասարակից աստեղազարդ երկինքը կը ծնանի անով ամէն բան ծածկելու համար: Baudissinի այս կարծիքը իմաստով մը ճիշտ է, եթէ խնդիրը աշխարհայեցօրէն միայն նկատուի, վասն զի գրեթէ ամէն ազգ այն համոզումն ունի թէ երկիրս այս ձեւին գալէն յառաջ երկնքի հետ միութիւն մը կը կազմէր եւ ըստ այս բնահայեացքին շատ բնական է, որ երկինքը երկրէս բաժնուի եւ ոչ թէ հակառակէն: Սակայն ընդ դիցաբանութեան սահմանն մտնելը՝ առարկան փոխուելով, յարաբերութիւններն ալ բոլորովին կը փոխուին: Գուցենքէն վերջը թէ մարդկութեան ամենահին ժամանակներէն ի վեր ամէն դիցաբանութենէ յառաջ Գերագոյն էակն գոյութիւն ունէր, որ սովորաբար՝ երկնքի ետեւ կը մտածուէր, այլ եւս կասկած չկայ, որ դիցաբանութիւնը երկնքէն նախ սկսած ըլլալու է: Ժամանակի ընթացքին Գերագոյն էակին դէմքը մթազնեցաւ, վասն զի երկինքն կամ լուսինն եւ կամ արեւն անոր տեղն անցան: Ուրեմն երկիրս աստուածութեան տեսակէտէ դատելով երկնքէն եւ թերեւս նաեւ լուսնէն եւ արեւէն ալ վերջը կու գայ: Հեսիոդոսի եւ ասուրա-բաբելական աստուածութեան առասպելները համեմատաբար նորագոյն ժամանակի կը վերաբերին եւ մասամբ մը նաեւ արդիւնք են աշխարհաքնին անդրադարձութեան: Երկինք եւ երկիր նախնաբար քրօջ եւ եղբօր արեւակցական կապերով իրարու հետ կապուած էին, բայց երբ Աստուծոյ գաղափարին հետ նաեւ ստեղծագործութեան գաղափարը խանգարեցաւ, սեռային տեսակէտը իր ամբողջ սաստկութեամբ երեւան եկաւ: Երկիրը նկատուեցաւ այլ եւս մայր ամէն բանի, երբեմն մինչեւ իսկ նաեւ աստուածներու: Ամենամայր գաղափարը իր բնական առաձգականութեամբ միացուց ձուլեց իրեն հետ ուրիշ բազմաթիւ դիցուհիներ, մասամբ մը արեգակնային, բայց

մանաւանդ լուսնային հերոսուհիներ, որոնք իրենց կրական եւ սանդարմետական նկարագրաւ տեսակէտով մը արդէն երկրային աստուածներ էին: Բարեշնչական այս յառաջատուութեան արդիւնք են Արտեմիս, Ծանիթ, Իշդար, Մա եւ Անահիտ:

Մայր երկրի գաղափարը անարատ մնացած է ասելի հնդեւրոպական ազգերու, բայց մանաւանդ հիւսիսային Ամերիկայի վայրենիներու քով, որոնց կարծիքով Մայր-երկրին ստինքն են բլուրները, ոսկրները՝ ժայռերը, աչքերը՝ ծովերը, երակները՝ գետերը, մազերը՝ բուսականութիւնը: Անոր արգանդէն յառաջ եկած են բոլոր մարդիկ, ինչպէս նաեւ բոլոր անասունները: Այս է պատճառն որ Հնդիկները սաստիկ հակառակ են մշակութեան, վասն զի կը կարծեն թէ անով իրենց մօր մորթը կը վերաւորեն եւ այսպէս զինքը կը վշտացնեն: — Կոմանչներու քով երկրին ամուսինն է արեւը, որ մեծ հօգի կը յորջորջուի: Կ'ըսուի¹ թէ Հաոխուն զօրավարը երկիրս գրաւած ժամանակ՝ վայրենիներու ցեղապիտին ըսած ըլլայ, որ «եկուր եւ հօրդ քով նստէ», եւ ցեղապետն ալ պատասխանած ըլլայ թէ «դուն պիտի ըլլաս իմ հայրս, ոչ, այն՝ արեւն է իմ հայրս եւ մայրս ալ երկիրս է: Երկրաշարժի ժամանակ Կարիպները կը կարծեն թէ մայր-երկիրը կը պարէ, անոր համար իրենք ալ կը սկսին պարել ըսելով որ անոր պարը մեզի հրաման է պարելու: Հռովմէացիները մայր-երկիրը Tellus mater կ'անուանէին, որուն պաշտօնը մեծ նշանակութիւն ունէր մանաւանդ ծննդաբերութեան համար: Ս. Աւգուստինոսի նայելով² ըստ Վարոնի Antiquitates rerum divinarum մայր դիցուհին երբեմն նաեւ Levanna կ'ըսուէր, որ իբր թէ levat de terra կը նշանակէ: Այսինքն թէ Հռովմէացիներն եւ թէ Գերմանացիները³ սովորութիւն ունէին տղայ մը ծնանելուն պէս երկրիս վրայ դնել, ուսկից յետոյ հայրը պիտի վերցնէր, դնողն էր դայեակը, որ անոր համար շատ անգամ մայր-երկիր կամ Լեվաննա կը կոչուէր: Հայոց քով փոխանակ տղան գետին դնելու՝ մայրը չծնած գետին կ'իջնայ անկողնէն եւ հոն կը ծնանի, ուսկից դայեակը տղան առնելով հօրը կը յանձնէ, որ (շատ տեղեր) կը տանի արեւուն կը ցուցնէ: Այս խորհրդաւոր արատաւորութեան իմաստը յայտնի է: Մայրը իր տղան

¹ Archiv f. Rel., VIII, I, 10.

² De Civ. Dei IV, II.

³ Archiv, էջ 10.

երկրի վրայ ծնանելով՝ զայն Մայր-երկրին կը նուիրէ, իրրեւ ծնունդ մը, որ նաեւ մայր-երկրին կը վերաբերի, ընդ հակառակն հայրը տղան արեւու կը ցուցնէ, վասն զի անոր երկնային հայրն ալ արեւն էր ըստ հայ ըմբռնման:

Բուսականութիւնը հաւանօրէն որոշիչ գեր մը կատարած չէ գիցարանութեան մէջ: Պատճառն է մասամբ մը գիցարանական հայեացքի մը համար պէտք եղած շօշափելի եւ տեւական կռուանի մը պակասութիւնը եւ մասամբ մը նաեւ այն պարագան, որ բուսականութիւնը յառաջագոյն եւ այսօր բնագոյնէն շատ անգամ լուսնոյ ազդեցութեան կ'ընծայուէր եւ այս իսկ պատճառաւ բուսականութեան հերոսը սովորաբար լուսինն էր, որ ժամանակի ընթացքին քաղաքակրթութեան յառաջանալով տեղի տուաւ արեւուն եւ այսպէս ալ մնաց: Բուսականութեան մէջէն յիշատակելի են մասնաւորապէս ոգեկն կամ բուժիչ նիւթ մատակարարողները, դարաւոր հսկայ ծառեր եւ մշտադալար տնկեր: Վերջինները խորհրդանշան էին յարութեան եւ անմահութեան, ինչպիսի են օր. համար եղելինները եւ մայրինները, որոնք ըստ գերմանական աւելորդապաշտութեան Բալտր յարութեան աստուծոյն մարմնացումն կը ներկայացնէին եւ ծննդեան առթիւ եղունջայ ծառերով տոնախմբութիւնները ասկից առած են իրենց ծագումը: Այսպիսի հայեացք մը թերեւս նաեւ Հայաստան գոյութիւն ունեցած ըլլայ, վասն զի խոտորջուր օր. համար գիհին, որ նոյնպէս եղեւնագգի է եւ մշտադալար, Ս. Գէորգայ նուիրուած սուրբ ծառ մըն է, ուսկից ամենափոքրիկ ճիւղն անգամ կտրել չըլլար: Ս. Գէորգ խնդիր չկայ որ հոս հեթանոսական աստուածութեան մը քրիստոնէական ներկայացուցիչն է, հաւանօրէն Վահագնի կամ աւելի ճիշտ Արայի: Մեր բսածին իբր պագցոյց կրնան ծառայել նաեւ Վրաց Ս. Գէորգայ մասին աւանդութիւնները մանաւանդ աւելորդապաշտութիւնները, որոնց նկատմամբ զժբախտաբար աւելի բան մը չենք կարող հաղորդել, վասն զի այն աղբիւրը, ուսկից խնդրոյն ծանօթացանք, այժմ մեզի անմատչելի է: Խորենացոյ «սօսանուէր Անուշաւան», ալ այս տեղուան կը վերաբերի, Անուշաւան (= դրախտ, արքայութիւն) իբր անձնաւորութիւն Խորենացոյ կեղծիքն է, բայց սօսինքն նուիրականութիւնը անուրանալի է: Բարախներու մասին շատ հին վկայութիւններ չունինք, բայց որչափ կ'երեւայ անոնք ալ մեր նախնիներէն կը յարգուէին կամ իրենց ահագին

բարձրութեան եւ կամ աւելի տերեւներու արտակարգի դիւրաշարժութեան պատճառաւ. վերջինս պարագայ մըն է, որ կանխագուշակներու եւ կանխարգններու մեծ ծառայութիւն կրնար մատուցանել:

Անասնական աշխարհն անհամեմատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունեցած է գիցարանական հայեացքներու վրայ քան բուսականութիւնը. եւ եթէ Էրենրայհի¹ հարցնենք անասնական առասպելները սկզբնական առասպելին (Urmythus) մասը կը կազմեն: Յաւալի է, որ այսպիսի կարեւոր խնդիր մը եւ ոչ իսկ իր ընդհանուր գծերուն մէջ տակաւին գոհացուցիչ կերպով լուծուած է: Վունդ² ի զոր տեղ տուեմապաշտութեան կը դիմէ, վասն զի անասնապաշտութիւնն յառաջ է քան տոտեմապաշտութիւնը, հետեւաբար առանձինն առնելով հարցն իր ամբողջութեամբ չի կրնար լուծել: Մինչեւ հիմայ եղած քննութիւններէն այսչափը միայն կարելի է ըսել, որ նախ անասնային առասպելներու մեծ մասը աստղային նկարագիր ունի եւ աստղներէն հետեւաբար ծագած է: Ի հարկէ առանց իրական անասնոյ մը ծանօթութեան՝ անհնար է նաեւ աստղային՝ այսպէս լուսնային կամ արեգակնային անասուններու գոյութիւնը: Երկրային անասուններու ծանօթութիւնն է, որ երեւակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններու մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնէ, բայց աստղայինները գիցարանութեան առջեւ աւելի գերադանց են, վասն զի աւելի ակնախտիտ եւ կարկառուն գծերով ըլլալուն՝ աւելի ալ տեւական են: Սակայն միւս կողմանէ այն եւս ստոյգ է, որ իրական անասուններն ալ որոշ չափով մը առասպելակազմիկ ազդակ մըն են եւ այս տեսակէտով լիւրի իրաւունք ունի Baudissin, երբ կ'ըսէ՝ «ինչ որ անասնոյ մէջ կը յարգուէր, անտարակոյս բնութեան տարրական զօրութեան մը խորհրդանշանը չէր, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ բան մը որ ինքնին իսկ անասնոյն մէջ կար, այսինքն՝ կենսիկ որոշ արտայայտութիւն մը, որ խնդրոյնի թեզով անասնոյն առանձնայատուկ բան մը կը համարուէր»³: Այս առանձնայատուկը կը յարգուէր եւ շատ անգամ մոգական նպատակներու կը դործածուէր, վասն զի հոն մարդիկներէ մեծ համարուած յատկութիւն մը (զօրութիւն, անվերիպութիւն, նա-

¹ Allgemeine Mythologie, p. 137.

² Völkerpsychologie II, 2.

³ Անդ. էջ 38:

խաղըցեցութիւն եւն) աւելի անխառն, հետեւաբար նաեւ աւելի սաստկօրէն Դ յայտ կու գար:

Մարդը դիցաբանական առարկաներուն վերջին օղակն է, ոչ միայն իբրեւ բոլոր եղանակներուն մէջէն ամէնէն ազնուականն ու բարձրագոյնը, այլ գլխաւորաբար դիցաբանական զարգացման տեսակէտէ: Ասան զի մարդը նախառասպելին (Urmythus) հիմնական տարրներէն մին ըլլալով հանդերձ, մարդկային երեւակայութիւնն անոր ամէնէն վերջն անդրադարձաւ, հետեւաբար նաեւ ամէնէն վերջը զայն իր հերոսներուն եւ աստուածներուն պանթեոնը բարձրացուց: Զարգացման այս ընթացքէն կ'անցնի նաեւ մարդկային ճանաչողութիւնը. նախ արտաշխարհն, ապա մարդը, նախ զգայարանաց տպաւորութեան առարկան եւ ապա անոր յառաջագալութեան ենթական, միով բանիւ նախ եսին հակադրութիւնը եւ ապա եսն ինքնին: Մի եւ նոյնը կը տեսնենք նաեւ փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ. դարերու պէտք եղաւ, մինչեւ որ փիլիսոփայութիւնը արտաշխարհի տիեզերական մեծամեծ խնդիրներէ յուսահատ՝ Սոկրատայ «ծանիր նախ զքեզ» դարակազմիկ խօսքին բարձունքը մագլցեց: Ի հարկէ աստուածացած մարդկային անհատականութիւնը դիցաբանութեան վրայ որոշեց ազդեցութիւն մը չունեցաւ, բայց ասոր պատճառը ինքնին իսկ դիցաբանութեան մէջ օրոնելու է, որ իր իսկութեամբը հիւանդագին երեւոյթ է: Միտ գնելու է, որ պատերազմի աստուածները մեծաւ մասամբ արեգակնային, լուսնային կամ ուրիշ որ եւ է աստղային նկարագիր ունին. մարդկայինը շատ ցանցաւ է: Նոյնը ըսելու է նաեւ որսորդութեան աստուածներու մասին: Գալով պատմական իրողութիւններու, քննութիւնը ցուցած է, որ անոնք շատ անգամ դիցաբանականի վերածուած են, բայց գրեթէ միշտ աստղային տեսագծեր առնելով. հերոսներ կամ թագաւորներ այսպիսի պարագաներուն աշխարհք կու գան մոգական ծնունդով, կը փախցուին հեռու երկիրներ եւ կամ կը սպաննին, բայց դարձեալ յարութիւն կ'առնուն եւ իրենց թշնամիները ջնջելէն վերջը կ'աստուածանան: Այսպիսի գծերով օժտուած են մանաւանդ ազգերու նախահայրերը: Ամէն ազգ կարծես բնածին ձգտում ունի իր նախնական շրջանը դից կեանքին հետ ամենասերտ կերպով կապել, անոր համար գրեթէ բոլոր ազգածնութիւնները մասամբ մը նաեւ աշխարհածնութեան շարունակութիւն են: Կարծենք հարկ չկայ ըսելու որ

մեր ցեղին աշտարակաշնութեան սկսիլը Ս. Գրոց ազդեցութեան տակ ստեղծուած արուեստական կեղծիք մըն է:

Հայկայ պատմական անձ ըլլալու մասին այլ եւս խնդիր չի կրնար ըլլալ. անոր առասպելական նկարագիրը ամէն տարակոյսէ վեր ստոյգ է: ԳԺՈՒԱՐՈՒԹԻՒՆԸ սոյն նկարագիրը իր մանրամասնութիւններով բնորոշելն է, որ մինչեւ այսօր տակաւին չէ յաջողած: Հայկայ առասպելը ըստ Իմինի¹ ամբողջապէս հայ ազգային վիպասանութիւն է, այսինքն բանաստեղծօրէն յօրինուած ազգային դիցադրական երգ մը, զոր խորենացին արձակ պատմականի վերածած է: Ասոր հակառակ Գր. Խալաթեանցի կարծիքով² Հայկայ պատմութեան մէջ չկայ վիպական բան մը եւ բացի Հայկ անունէն ամբողջը բանաստեղծական-ճարտասանական կարկատեք մըն է՝ քաղուած ասորիէն անգիլէն: Սակայն այս երկուքն ալ չափազանցութիւններ են. Իմին ծայրայեղ պահպանողական եւ Խալաթեանց ծայրայեղ արմատական, մին կ'ուրանայ արտաքին ազդեցութիւն, մինչդեռ օր. համար Ս. Գրոց ազդեցութիւնը անուրանալի է, միւսը ասոր հակառակ կը պնդէ, որ ամբողջը խորենացիէն յերկրուած է, որ ի հարկէ աւելի անհեթեթ է: Միջին ճամբայ մը կ'ուղէ բունել Բ. Խալաթեանց³, որ թէեւ առասպելին սկզբնականութիւնը կ'ուրանայ, բայց գէթ անոր ժողովրդական նկարագիրը կ'ընդունի, երբ կ'ըսէ թէ առասպելը Ս. Գրոց գլխաւորաբար Մովսէսի եւ Դաւթի պատմութեան ազդեցութեան տակ հայ ժողովրդեան կողմէն յօրինուած է: Այս դրութիւնն ալ անհիմն է. վասն զի եթէ Հայկ անունը հայ ժողովրդեան ծանօթ էր յառաջ քան Քրիստոնէութեան դարձը, այն ատեն անկարելի է, որ այն առանց առասպելի ըլլար, արդ այս պարագային հայ ժողովուրդը դժուարաւ թէ համեմատաբար կարճ միջոցի մը մէջ իր դարերով երգած եւ պատմած առասպելը ձգէր եւ անոր տեղ Ս. Գրքին վրայէն բոլորովին նոր մը յօրինէր: Ամէնէն ընդունելին Արեղանի կարծիքն է, թէեւ այս ալ քանի մը մեծ սխառնք ունի, զորոնք ի հարկէ շտկելու է: «Հայկի եւ Բելի զրոյցը իւր էութեամբ, բովանդակութեամբ ոչ միայն ժողովրդական վիպական ոգուն հակառակ չէ, այլ եւ շատ նման է հանգունատիպ բազ-

1 Աւելի հնոյն Հայաստանի, Մոսկու 1850, էջ 97:

2 Арх. Даоце, էջ 113:

3 Հին Հայոց ժողովրդական վէպերը եւ Ս. Խորենացիի «Հանգ. Ամ»-ը 1904, էջ 102, 146, 204:

մաթիւ զըոյցների: Բոլորն էլ իրենց ձեւով մի ժողովրդական վիպական ամբողջութիւն են թշնամի ազգերի մէջ եղած նախնական կռիւների... Այս ամէնն ի նկատի ունենալով, ինչպէս եւ այն, որ Հայկ առասպելական որսորդի հետ նոյնացուած է, գալիս ենք այն եղբակցութեան որ Հայկի եւ Բելի առասպելն ամենայն հաւանականութեամբ ժողովրդական հիմունք ունի¹:

Մեր կարծիքով ոչ թէ «ամենայն հաւանականութեամբ» եւ այն՝ «ժողովրդական հիմունք» միայն ունի, այլ ամէն տարակոյսէ վեր ստոյգ է, որ Հայկը ազգային ամենաժողովրդական առասպել մըն է, ոչ լոկ իբրեւ դիցադէ, ինչպէս Աբեղեան կը կարծէ, այլ իբրեւ աստուած մը եւ մեծագոյն աստուած մը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս է Ինդրա Հնդկաստանի, Ասուր Ասորեստանի, Հատտի Հատաստանի եւ Խալտի Խալտիի կամ Ուրարտուի համար: Աստուած մը ամենայատուկ իմաստով ազգային, ծնած ազգային հողին վրայ եւ Արայի հետ ի միասին հայութեան առանձնայատուկ արեան, նկարագրին եւ պատմութեան հիմն ու սկզբնապատճառը: Եւ դարուն՝ երբ Անանուն գրուեցաւ, հաւանորէն միթագնուած էր Հայկայ աստուածային վեհ կերպարանքը եւ ո՞վ գիտէ թերեւ նաեւ պարզ դիցադէն մը աստիճանին ստորնացած էր, բայց թէ անիկա նախնաբար մեր ազգին իսկական «deus armeniacus»-ն էր, յայտնի է անոր անունէն, անոր տրուած նշանակութիւններէն, բայց մանաւանդ անոր պատմութիւնէն: Հայկ կը նշանակէ Հայիկ, որ է ըսել Հայ. արդ ընթերցողը եթէ կը յիշէ, վերը ցուցուցինք, որ հոս նուագականը էպպէս դիցաբանական է, այսինքն՝ ծագած է կրօնական յարգանքէ եւ գնահատութենէ: Ուրիշ եզրակացութեան մը չենք յանգիր, եթէ Հայկ անուան Որիոնի պէս նշանաւոր համաստեղութեան մը հետ նոյնացումը նկատենք: Այս կէտս քանի՞ քանի անգամ վեր ի վայր յեղեղուած է եւ արգիւնքը համեմատաբար եղած է ոչինչ, վասն զի մեր քննադատները՝ ի բաց առնելով Աբեղեան սոյն աստղին վրայ կը խօսին աւելի աստղախօսութեն քան դիցաբանութեն, առանց միտ դնելու որ հին ազգերու քով աստղադննութիւնը կրօնական կեանք կ'արտադրէր եւ ոչ թէ աստղներու վերացական գիտութիւն մը. կեանք մը, որ այնչափ աւելի սաստկագոյն եւ բարձրա-

գոյն զգածումներով կ'արտայայտուէր, որչափ աւելի շքեղ եւ փառաւոր էր համապատասխան աստղը, որպիսի է եւ Որիոնը: Յունական աւանդավէպ մը կը պատմէ, որ Որիոն շատ գեղեցիկ ըլլալուն՝ Արտեմիս նախանձէն կը սպաննէ, որ եւ ապա աստղի կը փոխարկուի: Աբեղեան թերեւս աւանդավէպիս աղբեր վրայ յեցած՝ զայն շատ հին կը համարի, բայց մեր կարծիքով ոչ միայն հին չէ, այլ եւ ոչ իսկ յունական է իր այս ձեւով: Փոքրասիական Ատտիսի եւ Վիւրեղեայ անցքերը հոս պարզապէս Որիոնի եւ Արտեմիսի վրայ փոխանցուած են: Որիոն բազմաթիւ ազգերու եւ նաեւ Յոյներու քով հսկայ որսորդ մը կը ներկայանայ, որ ինչպէս վերը տեսանք, բազմաստեղք կը հալածէ: Ի հարկէ վերջինս մերթ թուռն եւ մերթ կուսաններ կը նկատուին, բայց մերթ ալ չար էակներ. վասն զի Բաբելոնացիներու քով ասոնք առ հասարակ չար ոգիներ են, որոնցմէ կը համարուին աշխարհքիս բոլոր դժբախտութիւնները¹, որ է ըսել ըստ Բաբելոնացիներու Որիոնը զասոնք կը հալածէ իրենց վնասակարութեան համար: Ահա այսպիսի դեր մըն էր նաեւ մեր Հայկայ կատարածը: Բելի ամբողջ պատմութիւնը հայ մատենագիրն ստեղծագործութիւնն է եւ ոչ թէ Ուրարտացիներէն կամ Նախահայերէն յաջորդ սերնդեան փոխանցուած ժառանգութիւն մը, ինչպէս Աբեղեան կը մակաբերէ, որպէս թէ նախնիներու պատմական թշնամութենէն դիցադէներու հակառակութիւնը ծագած ըլլայ: Ոչ Հայերն եւ ոչ ալ Ուրարտացիները Բաբելոնացիներու հետ քաղաքականօրէն ուղղակի շփման մէջ մտած են երբեք, մանաւանդ թէ եթէ մեր մատենագիրներուն հաւատք կ'ուզենք ընծայել՝ Հայերը ընդհակառակն զԲել կը պաշտէին, վասն զի ասորական Բաալ Շամիս կամ Բել Շամիս նոյն էր Բելայ հետ: Հայկայ առասպելին Բելայ պատմութեան միակ աղբիւրը Շանդոց գիրքն է, ուր լեզուներու խառնակութենէն անմիջապէս վերջը Ներբովդ հսկային քաջագործութիւններն կը պատմուին: Ներբովդ հսկայ որսորդ մըն է եւ առաջին թագաւորը աշխարհքիս վրայ, նոյնպէս է նաեւ Բել, այն տարրերութեամբ որ մեր առասպելին Բելը ինք զինքն նաեւ կ'աստուածացնէ եւ երկրպագութիւն կը պահանջէ, վերջինս ի հարկէ քրիստոնէական յաւելուած մըն է՝ թելադրուած Բելայ դիցաբանական նկարագրէն: Ներբովդի Բելայ հետ նոյնացումը Անանունի

¹ Անդ. էջ 247:

¹ Winckler, Babylonische Kultur, p. 28.

ինքնածին մէկ բանը չէ. իր ատեն եւ իրմէ յառաջ իսկ քրիստոնեայ մատենագիրներէն շատերը տարբեր գաղափար մը չունէին այս մասին: Հետեւաբար մեզի համար անմբռնելի է թէ ինչպէս Աբեղեան կը պնդէ թէ Բելայ Ներքովդի հետ նոյնացումը խորհնացոյ գործն է եւ Անանուր տակաւին չի գիտեր: Անանուն Ներքովդ առանձնապէս չի յիշեր, վասն զի անոր Բելայ հետ նոյն ըլլալը հանրածանօթ բան մը կը համարէր:

Ով էր ուրեմն Հայկայ իրական հակառակորդը. անունը չենք գիտեր, բայց ամէն պարագայի մէջ կամ հսկայ վիշապ մըն էր եւ կամ Տիտան մը. համեմատական քննութիւնը ուրիշ հնարաւորութիւն մը չի դնէր մեր առջեւ: Մարդուկ Բաբելացիներու ազգային աստուածը՝ այսինքն Ս. Գրոց Բելը կը կուռի Տիամատ ահագին Տիտանին դէմ, որ աստուածներու իշխանութիւնն չճանչալով՝ պատերազմ կը հրատարակէ անոնց դէմ եւ կ'ուզէ բոլոր տիեզերքի իշխանութիւնը գրաւել: Աստուածները ասոր ահագին բանակին դէմ զՄարդուկ կ'առաքեն, որ իր ահագին նետով կը սպաննէ զՏիամատ եւ անոր մէկ մասով երկինքն եւ մէկ մասով ալ երկիրս կը կազմէ: Ինքրա շնորհներու ազգային աստուածը Արիգրա վիշապին եւ անոր բանակին դէմ կը մաքառի եւ այսպէսով շնորհի ժողովուրդը մեծամեծ աղետներէ կ'ազատէ: Աթենաս Աթէք քաղքին պաշտպանն է եւ ոչնչացնողը անոր բոլոր թշնամիներուն: Օդհին՝ Գերմանացիներու գերագոյն էակը կը նկարագրուի նաեւ իբրեւ քաջ աղեղնածիգ մը եւ որսորդ, որ թշնամիներու բանակը ջախջախելով՝ Գերմանիա կ'ազատէ եւ որուն գերեզմանն իսկ կը ցուցնեն այսօր Գերմանիայի մէջ¹: Օրինակները կրնայինք դեռ շարունակել, վասն զի անսպառ են, բայց սյուշալին ալ բաւական է ցուցնելու համար թէ մեր Հայկայ առասպելն ալ պէտք է որ նոյնպիսի գծերով եղած ըլլայ: Թէ Անանունի աւանդածին որը նախնականին կը վերաբերի եւ որը ոչ, դժուար է որոշել: Ապահով նախնականին մասը կը կազմէին Հայկայ անձին նկարագրութիւնն եւ Բելայ՝ այսինքն մեզի անծանօթ Տիտանին Հայկայ կողմանէ նետահար ըլլալուն հետաքրքրական հատուածը. «Եւ արքայն Տիտանեան սպառազինեալ եւ վստահացեալ ի կուռ սպառազինութիւն անձին իւրոյ: Եւ Հայկն Աբեթայն մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում զաղեղն, որպէս հեծան հզոր մայրափայտեայ: Եւ Հայկին զտեղի կալեալ

պատրաստի ընդդէմ նորա աղեղամբ: Եւ կանգնէ զկապարճն ի գետնոյ ընդ ինքեան յաղեղն սկայաւրէն կամարին, եւ ընդ գիրկս մտեալ զաւրութեամբ հարկանէ նետիւ զտախտակս եւ ընդ պնծի վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն արձանն յերկիր խարսխեալ վտարեալ զնեան եւ վաղվաղակի յերկիր կործանեալ զաստուածակարծեալ հսկայն եւ զաւրք նորա փախստական լինէին:» Նախնականէն է նաեւ Հայկայ սկզբնական փախուստը. «Խոյս ետ Հայկն յերեսաց նորա»: Այս փախուստը ոչ թէ վատութիւն է, ինչպէս սովորաբար կը կարծուի՝ այլ իսկապէս դիցաբանական տեսագիծ մը, հերոսը ասով յարմարագոյն դիրք մը կը փնտռէ վերջնական յարձակում ընելէն յառաջ: Չեւս ալ Տիւփոնի ահագին տեքէն Կաւկասի լեռները կը փախչի եւ անկից եւ ամէնէն վերջը Սիկիլիայէն կը սկսի իւր մահաբեր շանթերը Տիտանին վրայ տեղալ: Այսպէս Հայկ իբրեւ ազատիչ եւ փրկիչ հայ ժողովուրդեան մէջ մեծագոյն տիւն է վայելած պէտք է որ ըլլայ: Ապահով այն էր նաեւ Հայութեան պատերազմի եւ յաղթութեան աստուածը, ինչպէս նաեւ անոնց ազգային օրէնսդիրը եւ միով բանիւ Հայաստանի աստուածային Տէրն ու իշխանը: Սակայն Գ. Գաւաստուածային Տէրէն Հայկն իր այս բարձրաբուն շատ յառաջ արդէն Հայկն իր այս բարձրադիր Գահէն ինկած էր, անոր եւ Արայի տեղ բազմեցան զահագն եւ Անահիտ, մին իբրեւ պատերազմի եւ յաղթութեան աստուած, իսկ միւսը իբրեւ Մայր դիցուհի Հայաստանի: Կասկած չկայ, որ Հայկն եւ Արա իրարու հետ սերտ կապ մըն էին, թերեւս Արային հայրն էր աղերսի մէջ էին, թերեւս Արային հայրն էր Հայկ, զայս կ'երեւայ թէ կը հաստատէ նաեւ Պղատոնի աւանդութիւնը, որ «*Προϋ*» հայրը կը համարի Armenios Պանփիլացին, բայց ինքիւրը հայնչալի ալ պարզ չ'երեւար, վասն զի յունական այսինքն՝ Արայի ամուսինը *Ἀρμένια* կ'անուանէ: Եթէ Անանունի Արամանեակ կամ Արմենակը, ինչպէս զայն կ'ըսէ, հայկայ յառաջ կը բերէ, *Ἀρ-մենια* անուան վրայէն իրմէ հնարուած կեղծիք մըն է անուան վրայէն իրմէ հնարուած կեղծիք մըն է, այն ատեն ոչնչացնող արգելք կայ զայն իր սկզբնական ձեւին մէջ իրական ըմբռնելու իբրեւ ամուսին Արայի, սակայն դժբախտաբար չենք համարձակիր այսպիսի բան մը հաստատելու, վասն զի ոչ միայն գրական զօրեղ փաստ կը պակսի, այլ եւ այսպիսի եսթադրութեան մը ընդդէմ կ'ենք նաեւ ընդհանուր կարծիքը, որ *Ἀρμένια* ոչ-հայկական անուն կը նկատէ: Մար-

¹ E. H. Meyer, Germanische Mythologie, p. 244.

² Պղատ. de Fluv. XXIII, p. 4.

կուսարտի¹ նորերս հնարած մեկնութիւնը աւելի նպաստաւոր կ'երեւայ, թէեւ ոչ այնչափ Արամանեակի, որչափ Արամի կամ Հարմայի, վասն զի Ուսուցչապետը *Ἀρμένια* Հոմերոսի Իդիականին Արիստի² *εἰς Ἀρίμους* [Illias, B. 783] անուն հետ կը նոյնացընէ — *via* վերջաւորութիւնը ուրարտական մասնիկ մը համարելով, կը դժուարեմ, բայց անկարելի չէ, որ մինչեւ իսկ Հայկն իգական աստուածութիւն մ'ըլլար գէթ ըստ իր նախնական նկարագրին, վասն զի Հայկն ըստ իս հաւանօրէն ամենասերտաղերսի մէջ է հասական Հալտի աստուծոյն հետ, որ շատ գիտնականներու համաձայն իգական աստուածութիւն է եւ ոչ թէ արական: Այս պարագային բնականաբար Արայի եւ Հայկայ յարաբերութիւնները կը փոխուին աւելի ի նպաստ ամուսնականի փոխանակ արեւնակցականի կամ որդիութեան:

ՎԵՐՁ

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՔՔՔ

ԱՄԵՐՏՈՒՎԱԾԻ ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵՆԵՐ ԵՒ
ԱՄԵՐԱԳՆԱՅԻՆԸ ԱՆԻՍԻ ՍԻԳՐԱՍ ԲԺՇԿԻ
ՅԱՐԱՐՈՒՄԸ

Ամիրտովաթ Ամասիացի բժիշկին վաղածանօթ երկու աշխատութիւններուն ի մի ամ փոփոխմէն է այս. կը վերաբերի Տէր Զաւէն Սրբազան Պատրիարքին՝ որ բարեհաճեցաւ զայն յանձնել ինձ, ուսումնասիրելու համար:

Ամիրտովաթի վրայ նորութիւն մը չի տար մեզ այս հատորը, բայց կը յայտնէ՝ մինչեւ ցարդ մեզ անծանօթ Սիգրաս Անիացի անուն բժիշկ մը, որ այս ձեռագիրը կարգի կը դնէ:

Կաշեկազմ, խոշոր եւ հաստ հատոր մ'է, երկայնութիւնը 20, լայնութիւնը 14.5, իսկ թանձրութիւնը 7 հրրդ. մետր:

¹ Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919.

² Տէս Հոմերոս Ամուսիայ, Հայ Բժշկական Ձեռագիրք, Ա. Յունիս 1892. Բ. Նոյեմբեր 1892. Գ. Յունիս 1893. Դ. Սեպտ. 1893. Ե. Օգոստ. 1895. Զ. Յունիս 1899 եւ Է. Դեկտ. 1899:

Թուղթը բամբակեայ, հանգամանքը լաւ: Ամբողջը կը բաղկանայ 440 թերթերէ. իջագրութիւնը կատարուած է մատիտով օտար ձեռքէ:

Գիրը նոտր է, ընթեռնելի. մէկ էջի վրայ երկսիւն է այն. ամէն մէկ էջ ունի 27 տող:

Բացի բուն Բժշկարանէն, որ 9^{րդ} էջին վրայ կը սկսի, հատորին սկիզբը կայ չորս թերթ, որոնց բոլոր էջերուն վրայ օտար գրիչներ խառն ի խուռն գրած են այլեւայլ դեղերու անուններ թուրքերէն ու անճոռնի հայ տառերով:

Առաջին էջին վրայ կայ 5 տող նոտրագիր յիշատակարան մը հակառակ կողմէն գրուած, որ թէեւ հատորին երբ եւ ո՛ր ընդօրինակուած ըլլալը չի յայտնել, բայց գոնէ անոր հնութեանը մասին կու տայ հարեւանցի տեղեկութիւն մը, ահաւասիկ.

«Ով եղբայրք յորժամ ընթեռնուք կամ վայելէք այս պատուական գիրքս ասացէք Աստուած ողորմի Մարտիրոս անարժան վարդապետին ՌՃՄ ՂԸՀ. առիթովն ՎՎՎ:»

Այս յիշատակարանին անմիջապէս կը յաջորդէ 4 տող դժուար ընթեռնելի տձեւ տառերով գրութիւն մ'ալ, որ է՝

«Թաժախինն որտին գրիչէն Օվանէսին թվին ՌՃՀԵ յունուվարին 5 ին:»

Այս գրութեանը կ'իմանանք ուրեմն, որ ձեռագիրը 1150 ղրուշի ծախու առած է Մարտիրոս անուն վարդապետ մը 1171 ին, այսինքն՝ 1722 ին, որովհետեւ՝ գիտնալ պէտք է թէ թուրքերէն գրուած թուականը Հայոցն է: Սակայն 4 տարի վերջն ալ՝ 1726 ին անցեր է Թաժախինի որդի գրիչ Յովհաննէսին, որուն ո՞վ ըլլալը չի գիտցուիր:

Ըստ այսմ գիւրին է ենթադրել, թէ ձեռագիրը ընդօրինակուած է 1722 էն շատ առաջ:

Ձեռագրին 8^{րդ} էջին վրայ կը գտնուի պատկեր մը անվարժ ու խակ ձեռքի արդիւնք, որ իբրեւ թէ Ամիրտովաթ բժիշկը կը ներկայացնէ՝ անշուշտ երեւակայութեամբ:

Ամիրտովաթ աթոռի մը վրայ բաղմած է խոհուն եւ անժպիտ. դէմը ունի նստուկ հիւանդ մը, որուն աջ բազկերակը կը քննէ իր ձախ ձեռքով, եւ աջովը կը մատուցանէ անոր շիշ մը դեղ (մաքրողական իւղ), ըստ հրամանի գիրքերուն, զորս աշակերտ մը յետկուսէ կեցած կը բռնէ թեւին վրայ:

Սոյն պատկերը, որուն բնական մեծութեամբ լուսանկարն է հետեւեալը, վերեւը ունի երեք տող նոտր գրութեան մը սապէս.